

Debat

Fra mangel på arbejde til mangel på arbejdskraft Skal vi arbejde mere for at stresse mindre?

Tage Søndergård Kristensen

Kommentar til Rockwool Fondens nye rapport om danskernes arbejdsliv

Rockwool Fondens Forskningsenhed, RFF, har udsendt endnu en bog, som har vakt både almindelig opmærksomhed og voldsom debat (se www.rff.dk). Det drejer sig om publikationen: *Fra mangel på arbejde til mangel på arbejdskraft* (Smith et al. 2003). Flere af temaerne i bogen er velkendte fra RFF's tidligere skrifter, herunder især diskussionen om den demografiske udvikling og 'ældrebyrden' samt spørgsmålet om, hvorvidt det kan betale sig for de arbejdsløse at få beskæftigelse som lavtlønnede.

I den nyeste rapport er der et kapitel af Nina Smith: "De hårdtarbejdende og stressede danskere?", som tager nogle nye temaer op, og som har vakt speciel opmærksomhed. Dette skyldes blandt andet den noget provokerende konklusion, nemlig at vi bør arbejde *mere* for at få mindre stress. Konklusionen står tilsyneladende i modstrid til den almindelige opfattelse, som jo er, at vi arbejder som aldrig før, og at vi derfor har brug for at arbejde *mindre*.

I det følgende vil jeg se lidt nærmere på Nina Smiths argumentation og empiriske grundlag. Som udgangspunkt er jeg ret sympatisk indstillet over for Smiths projekt. For det første synes jeg, at det er nødvendigt, at vore almindelige (vane)forestillinger testes empirisk, når det kan lade sig gøre. Og for det andet har jeg selv været

ude med lignende synspunkter i forbindelse med indførelsen af seks ugers ferie, hvor min hovedpointe var, at længere ferie ville skabe mere stress (Kristensen 1999). Så er læserne advaret!

De hårdtarbejdende danskere

Nina Smith starter med at tage udgangspunkt i det almindelige billede af den danske lønmodtagerfamilie: Far og mor arbejder begge på fuld tid, mor har tilmed dobbeltarbejde, og ingen af dem har tid nok til at være sammen med børnene. Dertil kommer, at arbejdet æder mere og mere af deres tid og energi på grund af nye ledelses- og organisationsformer, hvor vi alle er blevet vores egen slavepisker. Resultatet er velkendt: Stigende stress, nedslidning og sygelighed.

Smith udfordrer dette billede ved at gennemføre en historisk analyse af arbejdstidens udvikling: I begyndelsen af forrige århundrede arbejdede en fuldtidsbeskæftiget lønmodtager 2900 timer per år, og der var ingen ferie. I 2002 var et arbejdsår på godt 1500 timer, og der var næsten seks ugers ferie! I den samme periode er kvindernes erhvervsfrekvens steget fra knap 50% til cirka 80%. Ser man på den samlede arbejdsbyrde (arbejde *plus* husarbejde), så

har mændene gennem perioden haft et klart fald i antallet af arbejdstimer, mens kvinderne har oplevet den modsatte tendens. Samtidig har der været en kraftig bevægelse den modsatte vej med hensyn til husarbejdet, således at det overraskende resultat for begge køn er, at vi alt i alt arbejder nogenlunde lige så lang tid som i 1921. Den mest dramatiske udvikling har været den kraftige stigning i mændenes husarbejde siden 1975. Her må danske mænd være førende i hele verden (?). Ikke alene arbejder vi nogenlunde lige så meget som i 1921, mænd og kvinder arbejder også nogenlunde lige meget: Mændene har lidt mere lønnet arbejde end kvinderne, men til gengæld lidt mindre husarbejde. Forestillingen om, at danske kvinder skulle være mere belastede end mænd på grund af dobbeltarbejde, henter således ingen støtte i disse analyser. Ser man på de seneste 15 år, så er det ikke lønarbejdet, der er øget, men husarbejdet! Og det er tilmed sket for både mænd og kvinder.

Et af problemerne med disse analyser er, at de er baseret på *hele* den voksne befolkning, uanset om de er i arbejde eller ej, og sådanne gennemsnit kan jo være temmelig vildledende. Når man ser på *undergrupper* blandt de beskæftigede, ser man nogle mønstre, der måske forekommer mere velkendte. For det første viser det sig, at de højtuddannede (både blandt mænd og kvinder) har den længste samlede arbejdstid, og for det andet er den samlede arbejdstid længst for dem, der har førskolebørn i hjemmet.

En helt anden måde at anskue problemet på er at se på, hvor mange *år* vi arbejder. Her er billedet efterhånden velkendt: Vi begynder at arbejde stadig senere i vores liv, mens vi så til gengæld går på pension/efterløn meget tidligt. Det samlede antal arbejdsår i Danmark er således meget lille, og perioden bliver endnu kortere, når man tager det store antal inaktive arbejdsår i betragtning (dagpenge, orlov, barsel, førtids-

pension, kontanthjælp m.v.). Det er denne udvikling, Smith kalder "1/0-arbejdsmarkedet": Enten er du på, eller også er du ikke på. Og det ser ud til, at vi netop er "på" i den periode, hvor vi også stifter familie og får børn. Næppe nogen rationel måde at indrette et samfund på.

Reaktionen fra de erhvervsaktive grupper – og især fra de hårdt belastede børnefamilier – har været krav om kortere arbejdstid, længere ferie og tidligere pension. Og her er det så, at Smith stiller spørgsmålet, om ikke disse "løsninger" blot ville gøre ondt værre. Hun spørger: "Er det mon sådan, at den kortere arbejdstid i samfundet generelt snarere fører til mere stress frem for mindre stress?" Og hun slutter sit kapitel: "Den gode cirkel hedder måske *mere arbejde, mindre arbejdspress, mindre stress og mere rummelighed* frem for det modsatte, *mindre arbejde, mere arbejdspress og mere stress*".

Skal vi til at arbejde mere?

Nina Smiths problemstilling er efter min mening både aktuel og relevant, hendes analyser er grundige, og hendes konklusioner er baseret på nogenlunde klare præmisser. Alligevel er der en række punkter i hendes analyse, der fortjener nogle kritiske ord med på vejen. Og for at sige det lige ud: Hendes "løsning" er ikke holdbar.

For det første er hendes gennemgang helt og holdent ateoretisk. Hun gør sig ingen overvejelser om de forhold, der driver udviklingen frem, og hendes opdelinger af befolkningen er baseret på, hvad det statistiske materiale tilfældigvis tillader. Når det drejer sig om arbejde, fritid og familie, kan man næsten ikke gennemføre meningsfulde analyser af hele befolkningen som én stor suppedas og så konkludere, at "vi" har brug for "mere arbejde". Personligt synes jeg, at Højrupps teori om livsformer (Højrup 1983) har meget at tilbyde i denne sammenhæng. Be-

greber som arbejde-familie-konflikt, arbejdstid, familie og stress tager sig helt forskellige ud for mennesker, der lever i henholdsvis den selvstændige, lønarbejder- og karrierelivsformen. Smith – og mange andre – skulle læse Rahbek Christensens fremragende analyse af kvinders arbejde og familieliv i forskellige livsformer (Christensen 1997).

Dette bringer os til det næste spørgsmål, nemlig problematiseringen af kapitlets centrale størrelse: "arbejdstimer". Her lægger man frejdigt timer sammen, som tillægges samme egenskab, nemlig "arbejde". Men giver det mening at måle en slagteriarbejders akkordtimer, en it-medarbejders kollega-snak i mobiltelefonen, mens han sidder på café og en familiefars tid, mens han læser godnathistorie for sine børn, ved hjælp af den samme målestok? Nej, selvfølgelig ikke. Og specielt giver det ingen mening, at disse aktiviteter skulle bidrage ligeligt til befolkningens "stress". Her gør Smith det målelige væsentligt i stedet for at gøre det væsentlige måleligt. Dertil kommer, at der er store problemer med den måde, disse oplysninger er indsamlet på gennem tiderne. Jeg tvivler meget på, at disse sammenligninger er valide.

Også Smiths diskussion af stress og stressbelastninger er yderst mangelfuld for ikke at sige primitiv. For eksempel betragter hun ensidigt gentaget arbejde som ikke-stressende! Det er da i hvert fald en nyhed både for samlebåndsarbejderne og for de forskere, som i årevis har dokumenteret de store skadevirkninger ved denne type arbejde. I det hele taget er hendes terminologi og analyse på dette punkt meget "løs". Hun er tydeligt på udebane.

Hvad kan reguleres, og hvad kan ikke?

Hvis vi bevæger os væk fra Smiths analyser og over til de politiske muligheder for, at hendes forslag ville kunne realiseres, så støder vi straks på et centralt paradoks. På den

ene side vil alle med indsigt i arbejdsmarkedets funktioner være enige om, at et forslag om at hæve den ugentlige arbejdstid til f.eks. 40 timer ville falde til jorden med et brag. Det ville aldrig kunne samle flertal ved urafstemninger, og ingen politiker ville turde ophøje et sådant forslag til lov. På den anden side lever vi i et samfund, hvor store dele af befolkningen arbejder mere og mere.

Bag dette paradoks ligger den kendsgerning, at *befolkningens ugentlige arbejdstid i stadig ringere omfang lader sig styre*. For det første er der flere og flere med "grænseløst arbejde", som arbejder uden fast arbejdstid og i stigende grad arbejder om aftenen, i weekender og i ferier. For det andet er der en meget stor del af dem med fast arbejdstid (lønarbejderlivsformen), som reelt arbejder længere på grund af regulært overarbejde, bijob eller sort arbejde. For det tredje arbejder stort set alle selvstændige i forvejen mere end 40 timer om ugen. Og for det fjerde er der det såkaldte husarbejde, som jo i sagens natur ikke er til at regulere. Det ser altså ud til, at en meget stor del af befolkningen med stor energi arbejder mere end de 37 timer, samtidigt med at alle – og ikke mindst fagbevægelsen – med lige så stor energi ville afvise ethvert forslag om at sætte arbejdstiden op. Smith kommer slet ikke ind på dette paradoks. Hendes analyser er tilsyneladende baseret på den antagelse, at man kan diktere danskernes ugentlige arbejdstid.

Forskelsbehandling eller ligemageri?

Hvis man ikke kan regulere den ugentlige arbejdstid, hvad skal man så gøre for at mindske stress og udstødning? Og hvordan kommer man de travle småbørnsfamilier til undsætning? For at svare på disse spørgsmål er man nødt til at se på nogle centrale karakteristika ved det danske arbejdsmarked (se figur 1). Kombinationen af høj (mindste)løn, kort arbejdsliv, lange ferier,

høj skat, lav sikkerhed i ansættelsen og kort overenskomstmæssig ugentlig arbejdstid har skabt et ekstremt stramt og presset arbejdsmarked i Danmark, hvor man især inden for den offentlige sektor mærker konsekvenserne i form af stress, udbrændthed og udstødning.

- Høj erhvervsfrekvens for begge køn
- Kort arbejdsliv
- Lav ugentlig arbejdstid
- Lang ferie
- Høj (mindste)løn
- Høj skat
- Beskedne lønforskelle
- Høj kompensation ved arbejdsløshed
- Høj organisationsprocent
- Lav sikkerhed i ansættelsen
- Høj udstødning

Figur 1: *Almindelige kendetegn ved det danske arbejdsmarked*

Hvis man vil gøre noget ved dette, skal man først og fremmest se på *det korte arbejdsliv*. Det er vigtigt, at vi får flere aktive arbejdsår, hvilket betyder, at vi både skal se på det tidspunkt, hvor vi *begynder* at arbejde, og på det tidspunkt, hvor vi *holder op* (dvs. går på efterløn eller pension). Her er der nogle forhold, som politikerne og ar-

bejdsmarkedets parter *kan og bør* regulere, men problemet er, som bekendt, at de ikke tør af frygt for vælgerne/medlemmerne.

Det ser ud til, at det især er *fagbevægelsen*, der har problemer med at tackle disse udfordringer. Stort set alle fagbevægelsens traditionelle krav (kortere arbejdstid, højere løn, længere ferie, efterløn) vil kun gøre ondt værre. Imødekommelsen af disse krav ville skabe endnu større udstødning, mere stress og større pres på den i forvejen trængte offentlige sektor. Og det ville ikke gavne børnefamilierne – snarere tværtimod. Et yderligere problem er, at fagbevægelsen ikke har tradition for at fremsætte krav, der kun vil gavne *nogle* af medlemmerne – som f.eks. børnefamilierne. Fagbevægelsens holdning har nærmest været, at enten skal alle have fri ved barnets første sygedag (også dem uden børn), eller også skal ingen have det. Alt andet har man kaldt “forskelsbehandling”. Man har ikke forstået, at det er dybt uretfærdigt, at mennesker med forskellige vilkår behandles ens. Solidaritet er ikke, at alle får det samme, men at nogle yder et bidrag til andre, som har større behov. Det første skridt i retning af mindre stress og større rummelighed på det danske arbejdsmarked vil altså være, at fagbevægelsen kræver efterlønnen aftrappet og lavere arbejdstid til børnefamilierne.

REFERENCER

- Christensen, Lone Rahbek, (1997): *Hver vore veje – livsformer, familietyper og familieliv*, København, Museum Tusulanums Forlag.
- Højrup, Thomas (1983): *Det glemte folk*, København, SBL.
- Kristensen, Tage Søndergaard (1999): *6 ugers ferie – en rigtig dårlig idé*, kronik, Aktuelt den 22. januar, 1999.
- Smith, Nina, Pedersen, Peder J., Pedersen, Søren, og Schultz-Nielsen, Marie Louise (2003): *Fra mangel på arbejde til mangel på arbejdskraft*, København, Spektrum.

www.rff.dk: (Rockwool Fondens Forskningsenheds hjemmeside med debat om bl.a. Smith et al, 2003).

Tage Søndergård Kristensen er arbejdsmiljøforsker, sociolog, dr. med. og professor ved Arbejdsmiljøinstituttet.
e-mail : tsk@ami.dk

En replik: *Bliver der mangel på arbejdskraft?* Og hvad med efterlønnen?

Herman Knudsen

Det er efter min mening en meget væsentlig diskussion, som Tage Søndergaard Kristensen (TSK) tager hul på med sine kommentarer til Nina Smiths kapitel om de hårdtarbejdende og stressede danskere. Jeg er enig i mange af hans pointer, men dog ikke alle.

Der er næppe tvivl om, at de successive runder med forkortelse af den ugentlige arbejdstid blev modsvaret af en intensivering af arbejdet – og dermed en voksende risiko for stress. Intensiveringen skyldes dog ikke kun reguleringen af arbejdstiden. Den er et iboende træk ved et arbejdsliv, der er underlagt kapitalistiske konkurrenceforhold. Derfor vil en stigning af den ugentlige arbejdstid næppe reducere stress, men tværtimod – i hvert fald for nogle grupper, bl.a. børnefamilierne – forøge den. Her er min konklusion vist ikke forskellig fra TSK's, selv om han lægger vægten på, at en reguleret forøgelse af den ugentlige arbejdstid simpelthen er utænkelig i dagens samfund.

Jeg er heller ikke uenig i, at en lavere arbejdstid for børnefamilierne vil kunne medvirke til at reducere stress for denne stærkt belastede gruppe. Problemet er mere, hvordan det lader sig gøre. Der er jo tale om en gruppe, der er i begyndelsen af et karriereforløb på arbejdsmarkedet, og indtil nu har deltid og karriere ikke gået godt i spænd. Men det er en diskussion, der bestemt bør fortsættes frem mod bæredygtige løsninger.

Min uenighed går først og fremmest på TSK's antagelser om, at et længere arbejdsliv – og mere konkret en aftrapning af efter-

lønnen – vil kunne bidrage til at reducere stress. Mig bekendt er det svært at finde belæg for, at der er en sammenhæng mellem længden af arbejdslivet og graden og omfanget af stress i den arbejdende befolkning. Jeg har også svært ved at få øje på de samfundsmæssige mekanismer, der skulle tilsikre, at en forlængelse af arbejdslivet skulle gøre den enkelte arbejdsdag, arbejdsuge, arbejds måned mindre stresset. Hvis hverdagen følger "just-in-time" princippet og andre systematiske rationaliseringsstrategier, betyder et længere arbejdsliv vel bare et forøget antal af den slags hverdage?

Desuden forekommer det mig, at der bag TSK's overvejelser om efterlønnen ligger en stiltiende accept af Rockwool-forskernes – og mange andres – antagelse om, at der er, eller i hvert fald bliver, mangel på arbejdskraft, og at det derfor er nødvendigt at vi alle sammen arbejder længere. Også denne antagelse finder jeg problematisk.

Mangel på arbejdskraft er absolut ikke nogen aktuel realitet – bortset fra i enkelte sektorer såsom sundhedsvæsenet, hvor der har været tale om ualmindelig dårlig planlægning, og bortset fra, at nogle virksomheder efterspørger folk med nogle kvalifikationer, som tilsyneladende ikke umiddelbart er til stede hos ledige. Mens dette skrives, er den officielle arbejdsløshed i Danmark på 6,6 procent, og regnes de aktiverede med, kommer vi tæt på en ledighed på 10 procent. Hvad angår forventningen om fremtidig ledighed så bygger den på befolkningsprognoser, der viser at antallet af personer i den erhvervsaktive alder vil falde væsent-

ligt i forhold til antallet af ikke-erhvervsaktive i de kommende årtier.

Der er imidlertid en verden til forskel mellem befolkningsudvikling og udviklingen i økonomi og beskæftigelse. I 1950'erne forventede man massearbejdsløshed i 1960'erne som følge af, at de store årgange født under anden verdenskrig da skulle ud på arbejdsmarkedet. Men som bekendt vendte konjunkturerne fra 1958, og i løbet af 1960'erne voksede beskæftigelsen så meget, at arbejdsløsheden helt forsvandt, og en import af arbejdskraft blev påbegyndt.

På den baggrund, og med den noget skingre diskurs om en kommende "ældrebyrde" in mente (læs f.eks. Jørgen Goul Andersens kritiske argumenter i Politiken 6.12.2003), er det efter min opfattelse yderst usikkert at antage, at vi nu er på vej ind i en periode med mangel på arbejdskraft. Vi ved det ganske enkelt ikke. Det eneste vi ved, er at der i øjeblikket er ca. 250.000 arbejdsløse – mennesker, for hvem der ikke er et job til rådighed.

At afskaffe efterlønnen forekommer i den situation ikke tilrådeligt, hverken af stressforebyggende, samfundsøkonomiske eller statsfinansielle årsager. Som nævnt kender jeg ikke belæg for, at det skulle være stress-

forebyggende. Samfundsøkonomisk er der p.t. ikke behov for, at mennesker i efterlønsalderen arbejder – for nu at sige det lidt provokerende. Det bliver der *måske*, men lad os så tage stilling til den tid. Statsfinansielt er der ikke meget at spare – og måske endda noget at tabe – hvis en betydelig del af de 60-65 årige skal have arbejdsløshedsdagpenge og aktiveres i stedet for at modtage hel eller delvis efterløn, samtidig med at et større antal ældre i arbejde vil blive modsvaret af en større ledighed blandt de yngre. Endelig er det vel heller ikke ligegyldigt, at et statusskift fra at være efterlønsmodtager til at være arbejdsløs vil medføre et væsentligt tab i oplevet livskvalitet.

Efterlønnen blev i sin tid indført for at skaffe plads til de unge på arbejdsmarkedet. Den problemstilling er igen højaktuel. Og apropos stress: Lad os ikke glemme, at den økonomiske og sociale usikkerhed, der følger af at være arbejdsløs, i sig selv er en væsentlig stressfaktor.

Herman Knudsen, ph.d. og lektor i arbejds- og arbejdsmarkedsforhold ved Aalborg Universitet.

e-mail: hk@plan.aau.dk

En replik: Arbejdsløshed, efterløn og stress. Er der en sammenhæng

Tage Søndergaard Kristensen

Herman Knudsen peger på nogle meget væsentlige problemer i sit indlæg. Så vidt jeg kan se, er de spørgsmål, han rejser, ikke fuldt afklarede på nuværende tidspunkt. Imidlertid er der to forhold, som vi

klart må forholde os til. For det første den kommende forskydning mellem aldersgrupperne og for det andet det komplicerede begreb "arbejdsløshed". Lad os tage én ting ad gangen.

Man kan mene, hvad man vil, om udtrykket "ældrebyrde", men at kalde det en "skinger diskurs" fører os ingen vegne. Forholdet mellem aldersgrupperne i de kommende år lader sig beregne med ret stor sikkerhed, da de fleste af de mennesker, der indgår, allerede er født i dag. Mens der i øjeblikket er cirka 25 ældre (65+ årige) pr. 100 20-64-årige, vil der i 2040 være mere end 50. Hvordan det i det hele taget skal kunne lade sig gøre at løfte denne enorme udfordring i lyset af de problemer, vi allerede har i dag i ældresektoren, er noget af en gåde. At forsøge at bortforklare problemet med, at "ældrebyrden" vil blive større i andre lande (som en række forskere har gjort i pressen), forekommer mig at være uansvarligt og kortsigtet. I disse andre lande – f.eks. Japan og Italien – undlader man ganske rigtigt at se problemerne i øjnene, men det skyldes primært, at disse lande er kendetegnet ved konstante politiske kriser, der gør dem ude af stand til at varetage landenes langsigtede interesser. Når man i Danmark rejser problemet med forsørgerbyrden i dag, er det jo netop for, at vi på en nogenlunde rationel og forsvarlig måde kan ruste os til nogle meget store udfordringer uden at sætte for meget af den nuværende velfærd over styr.

Efter min opfattelse er det lige så vildledende at tale om "arbejdsløsheden" og "de 250.000 arbejdsløse". Vi er allerede i dag i den situation, at stor arbejdsløshed og mangel på arbejdskraft eksisterer *samtidigt*, og sådan vil det i stigende grad være fremover. Derfor giver det ikke mening at hævde, at vi uden omkostninger kan bevare efterlønnen og andre lignende ordninger. Vi ved fra flere undersøgelser – blandt andet af sygeplejerskerne – at en lang række perso-

ner, som der er stort behov for i sundhedssektoren, vil forlade arbejdsmarkedet som 60-62-årige, selv om de ikke er syge eller "nedslidte". Noget tilsvarende gælder for en lang række andre faggrupper. Dertil kommer, at manglen på en mindre gruppe af højt kvalificerede – f.eks. ingeniører – kan medføre udflytning af virksomheder, hvilket giver ledighed i mange andre grupper.

Herman Knudsen har ret i, at det er svært at finde direkte belæg for, at et længere arbejdsliv vil kunne bidrage til mindre stress. Et sådant strengt empirisk belæg vil nok nærmest være umuligt at fremskaffe. Imidlertid skal man gøre sig klart, at det allerede i dag er sådan, at mange af de fag, der er presset på grund af for få ansatte, har store problemer med bemanding af vagter, besættelse af stillinger, vikardækning osv. Alt dette er en stor belastning for de ansatte i social- og sundhedssektoren i dag. Afgangen fra disse erhverv – og herunder afgangen til efterløn – bidrager til det generelle stress-niveau, selv om der selvfølgelig er mange andre årsager. Jeg mener stadig, at det er grotesk, at et velfærdssamfund betaler højt uddannede personer for at forlade arbejdsmarkedet, mens andre skal have ekstravagter eller overarbejdsbetaling for at varetage deres arbejde.

Man har ikke behov for en offentlig ydelse, blot fordi man er 60 år. Derimod er der to grupper på vores arbejdsmarked, der har behov for nedsat ugentlig arbejdstid allerede den dag i morgen: Børnefamilierne og personer med nedsat arbejdsevne. Det er dem, vi burde tilgodesee i de kommende år.

Tage Søndergård Kristensen, 60 år.